

[DOI:10.26104/NTTIK.2023.33.37.049](https://doi.org/10.26104/NTTIK.2023.33.37.049)

Токторов Э.С., Бообеков Б.К.

МАССАЛЫК БАШАЛАМАНДЫК ЖАНА АНЫН
КРИМИНАЛИСТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ СУРООГО

Токторов Э.С., Бообеков Б.К.

К ВОПРОСУ О МАССОВЫХ БЕСПОРЯДКАХ И ЕГО
КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ

E. Toktorov, B. Boobekov

ON THE ISSUE OF MASS RIOTS AND ITS FORENSIC ASPECTS

УДК: 543.2.3 (572.03)

Макалада автор юридикалык адабиятта болгон пикирлерди талдоо объективи аркылуу анын криминалистикалык аспектилерин карап чыгуу аркылуу массалык башаламандыктын бетин ачууга аракет кылган. Мында мамлекеттеги криминалдык жагдайдын татаалдашына массалык тартипсиздиктердин шарттарында жасалган, зордук-зомбулук кылмыштары, коомдук тартипти топтошуп бузуу, улуттук араздашууну тутандыруу, экстремисттик көрүнүштөр менен коштолгон, коомдук тартиптин ченемдерин бузуучу, ошондой эле мамлекеттердин улуттук коопсуздугуна коркунуч келтирүүчү Олуттуу кыйратуучу потенциалды камтыган криминалдык жосундар таасир этээрине басым жасалат. Автордун айтымында, кылмыштын ушул категориясын жана ага байланыштуу кылмыш иштерин иликтөөгө жана ачууга каршы туруу жана сүйлөшүү үчүн, бул массалык башаламандык түшүнүгүн ачып, жана аны менен күрөшүү үчүн механизмдерин иштеп чыгуу, анын өзгөчө белгилеринин негизинде зарыл.

Негизги сөздөр: массалык башаламандык, тергөө, ачуу, өз ара аракеттенүү, уюшкан топ, соттук өзгөчөлүктөр

В статье автором через призму анализа имеющихся в юридической литературе мнений предпринята попытка раскрыть массовые беспорядки посредством рассмотрения его криминалистических аспектов. При этом делается акцент на то, что на осложнение криминальной обстановки в государстве влияют криминальные деяния, совершаемые в условиях массовых беспорядков, которые сопровождаются насильственными преступлениями, групповыми нарушениями общественного порядка, разжиганием национальной розни, экстремистскими проявлениями, которые содержат в себе значительный разрушительный потенциал нарушающие нормы общественного порядка, а также являющиеся угрозой национальной безопасности государства. По мнению автора, чтобы противодействовать и говорить о расследовании и раскрытии данной категории преступлений, и связанных с ними преступных деяний, необходимо раскрыть само понятие массовые беспорядки, и исходя из его специфических особенностей разрабатывать механизмы для борьбы с ним.

Ключевые слова: массовые беспорядки, расследование, раскрытие, взаимодействие, организованная группа, криминалистические особенности.

In the article, the author, through the prism of analyzing the opinions available in the legal literature, attempts to uncover mass riots by considering its criminalistic aspects. At the same time, the emphasis is placed on the fact that the complication of the criminal situation in the state is influenced by criminal acts committed in conditions of mass riots, which are accompanied by violent crimes,

group violations of public order, incitement of national discord, extremist manifestations that contain significant destructive potential violating the norms of public order, as well as being a threat to the national security of states. According to the author, in order to counteract and talk about the investigation and disclosure of this category of crimes and related criminal acts, it is necessary to disclose the very concept of mass riots, and based on its specific features, develop mechanisms to combat it.

Key words: mass riots, investigation, disclosure, interaction, organized group, forensic features.

Албетте, азыркы учурдагы кырдаал КМШ өлкөлөрүнүн өзгөчөлүгүн эске алуу менен массалык башаламандыктарды жана ага байланыштуу кылмыштарды тергөөнүн натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган жаны, мыкты методдорду жана сунуштарды издөөнү жана апробациялоону талап кылат, аларды төмөнкүлөрдүн негизинде иштеп чыгууга болот: а) массалык башаламандыктын маңызын жана өзгөчөлүктөрүн жана криминалистикалык каражаттар менен коштолгон усулдарды криминологиялык-криминалистикалык түшүнүү; б) массалык башаламандыкты иликтөөнүн криминалистикалык методикасынын баяндалган негизги аспектилери, анын ичинде массалык башаламандыкты иликтөөнүн пайда болуу процессин жана илимий-теориялык негиздерин изилдөөнүн негизинде; в) массалык башаламандыктар жөнүндө иштер боюнча криминалистикалык мүнөздөмөнү иштеп чыгуу; г) массалык башаламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштардын механизмдин моделдерин типтештирүү; д) массалык башаламандыктарды иликтөөнү камсыз кылуунун методикалык-криминалистикалык негиздерин түзүү; е) массалык башаламандык жөнүндө иштер боюнча тергөөчүлөрдүн ыкчам-иликтөө кызматкерлер менен өз ара аракеттенүүсүнүн негизги уюштуруучулук аспектилерин түзүү.

Массалык башаламандыктар “элдин” чоң тобу тарабынан жасалган коомдук коопсуздуктун негиздерин бузуу болуп саналат, анын жүрүшүндө “бийлик жана башкаруу органдарынын ченемдүү иш-аракеттери, транспорт байланышы иштебей калышы мүмкүн, мүлк жок кылынат же бузулат, жарандардын укуктарына жана кызыкчылыктарына олуттуу зыян келтирилет” - деп туура аныкталган.

Белгилей кетүүчү нерсе, массалык башаламандыктар катышуучулардын жүрүм-турум реакциясынын элементардык мүнөзү менен мүнөздөлгөн адамдардын чоң массасынын тышкы башкаруу кыйын жүрүм-турумунун болушу менен шартталган.

Россия Федерациясынын Кылмыш-жаза кодексине берилген комментарийде массалык башаламандык “адамдардын чоң тобу (тополоң) тарабынан адамдарга зомбулук көрсөтүү, өрттөө, мүлктү жок кылуу, ок атуучу куралдарды, жардыргыч заттарды колдонуу, бийлик өкүлдөрүнө куралдуу каршылык көрсөтүү менен коштолгон коомдук коопсуздукка кол салуу деп түшүнүү керектиги көрсөтүлгөн. Массалык башаламандык учурунда олуттуу аймакта коомдук тартип бузулуп, бийлик жана башкаруу органдарынын иши токтотулуп калат” [1].

Биздин пикирибиз боюнча, бул аныктама так кылмыш-жаза укуктук көз карашы менен массалык башаламандыкты мүнөздөйт, ошондуктан орусиялык окумуштуулар тарабынан сунушталган терминологиялык түшүнүк жана башка авторлодун негизинде, аны кабыл алуу негиздүү болуп саналат.

Белгилей кетсек, ушул эле түшүнүн башка окумуштуулар тарабынан да берилген, тактап айтканда, ал төмөнкүдөй жазат: “...кылмыш-жаза укуктук мааниде массалык башаламандыктар – бул мамлекеттик бийликтин негиздерин бузуу, коомдук тартипти жана коомдук коопсуздукту бузуу, жарандардын конституциялык укуктарын бузуу максатында зордук-зомбулук, өрттөө, мүлктү жок кылуу, ок атуучу куралдарды, жардыргыч заттарды же жардыргыч түзүлүштөрдү колдонуу, ошондой эле бийлик өкүлдөрүнө куралдуу каршылык көрсөтүү менен коштолгон элди уюштурууга багытталган аракеттер” [2, 212-б.].

Айрым авторлор массалык башаламандыктын төмөнкүдөй аныктамасын сунушташат – “бул адамдардын чоң тобу тарабынан жасалган, белгиленген коомдук тартипти бузуу менен көрүнгөн коомдук коопсуздукка кол салуу, зомбулук, өрттөө, мүлктү жок кылуу, курал жарактарды, жардыргыч түзүлүштөрдү, ууландыруучу же болбосо айланасындагылар үчүн коркунуч туудурган башка заттарды жана буюмдарды колдонуу, ошондой эле бийлик өкүлүнө куралдуу каршылык көрсөтүү [2, 150-152-бб.]. Белгилей кетчү нерсе, “Массалык башаламандык коомдук коопсуздукка каршы кылмыш катары. Алардын стихиялуулугу, күтүлбөгөндүгү, укуктун жана мамлекеттин ар кандай субъекттерине материалдык зыян келтирүүсү өзгөчө көңүл бурат. Коомдук коопсуздукка каршы кылмыштар көптөгөн адамдарга, жарандарга, мамлекеттик түзүлүшкө жана мүлккө каршы багытталган. Дал ушул нерсе укук коргоо тутуму үчүн кылмыштын курамынын бардык элементтерин, массалык башаламандыктарды жасоо механизмдин түзүү этаптарын, кылмыштарды жашыруунун ыкмаларын, кылмыштарды иликтөөгө каршы туруунун механизмдерин

жана формаларын жана бул укукка каршы жосундарды иликтөөгө каршы туруунун жолдорун колдонуунун маанилүүлүгүн аныктайт” [4, 195-200-бб.].

Бизге С.А. Хохрин сунуш кылган түшүнүк жагат, тактап айтканда: массалык башаламандык деп, кылмыш-жаза укуктук баа берүү көз карашынан алганда, саясий, социалдык-экономикалык, диний, улуттук чыр-чатактар менен шартталган жана кылмыш-жаза укугунун ченемдери менен тыюу салынган, коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы нааразылыгын билдирген, зордук-зомбулук, өрттөө, мүлктү жок кылуу, ок атуучу куралдарды, жардыргыч заттарды же жардыргыч түзүлүштөрдү колдонуу, ошондой эле бийлик өкүлдөрүнө каршылык көрсөтүү менен коштолгон коомдук коркунучтуу жосун деп эсептесе болот. Башаламандыктар адамдардын тобу көрсөтүлгөн аракеттерди жасаганда, коомдук тартипти көп сандаган одоно бузууларга жол бергенде жана мамлекеттик бийлик органдарынын ишин белгилүү бир убакытка токтоткондо, тигил же бул жерде коомдук тартипти сактоого мүмкүн болбогондо массалык башаламандык деп таанылууга тийиш [5].

Арипов Э.А., «Массалык башаламандыктар – коомдук коопсуздукка жана коомдук тартипке каршы нааразылык билдирген, зордук-зомбулук, өрттөө, мүлктү жок кылуу, ок атуучу куралдарды, жардыргыч заттарды же жардыргыч түзүлүштөрдү колдонуу, ошондой эле бийлик өкүлүнө куралдуу каршылык көрсөтүү менен коштолгон жосундар» - деп эсептейт [6, 179-б.].

Массалык башаламандык түшүнүгүн жана «тополоң» деген терминди аныктоо маселесинде башка көз караш бар. Бул маселеге өз эмгектеринде Ю.Н. Демидов бир нече жолу кайрылган. Анын пикири боюнча, кылмыш-жаза мыйзамдарындагы «массалык башаламандыктар» термини ийгиликсиз, буга байланыштуу ал аны «жарандык толкундоолор» термини менен алмаштырууну, ал эми бул кылмыш-жаза укуктук ченемдин текстинде «тополоң» терминин колдонууну сунуш кылган [5]. Окумуштуу өзүнүн сунушун мыйзамда массалык башаламандыктарды уюштуруунун же аларга катышуунун жүйөлөрү жана максаттары көрсөтүлбөгөндүгү менен түшүндүрдү.

В.Н. Григорьев тарабынан жетишерлик кеңири чечмелөө берилген, атап айтканда: «массалык башаламандык» – бул адамдардын чоң тобу – эл тарабынан жасалган, коомдук жиптин жана коопсуздуктун негиздерине кол салуу жана кыйроолор, өрттөөлөр жана башка ушул сыяктуу аракеттер же алардын бийликке куралдуу каршылык көрсөтүүсү менен коштолгон атайылап жасалган иш-аракеттер. Алар жарандардын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч туудурат, ишканалардын, мекемелердин, уюмдардын ишин бузат, жеке жана мамлекеттик мүлктү бузууга жана жок кылууга багытталат. Массалык башаламандыктардын шартында аракеттердин коомдук коркунучу күчөйт,

жалпысынан кылмыш ишинин мүнөзүнүн сапаттык өзгөрүүсү жүрүп жатат. Коомдук тартипти жана коопсуздукту камсыз кылуучу мамлекеттик аппараттын органдарынын нормалдуу иштешин токтотуу менен алар алардын алдын алуу жана күрөшүү үчүн өзгөчө чараларды көрүүгө мажбурлашат, көп учурда өзгөчө абалды жарыялоого алып келет [7, 5-б.].

Кылмыштуулуктун жалпы тез өсүшүнүн фонунда массалык башаламандыктар кылмыштын кыйла коркунучтуу түрү катары азыркы учурда бир катар мүнөздүү белгилерге ээ болууда, аларга баарынан мурда алардын массалуулугун, саясатташуусун, техникалык жабдылышын, катышуучулардын кесипкөйлүгүн жана анын натыйжасы катары кесепеттердин күчөгөн оордугун киргизүү керек [8]. Ушуга байланыштуу массалык башаламандыктар үчүн жоопкерчиликти караган азыр колдонулуп жаткан кылмыш-жаза-укуктук ченем өркүндөтүүгө муктаж экендиги талашсыз. 2021-жылдагы Кылмыш-жаза кодексинде, буга чейин колдонулуп келген кылмыш-жаза кодекстериндей эле, “массалык башаламандыктар” түшүнүгүнүн аныктамасы жок, бул укук колдонуу ишинде белгилүү бир кыйынчылыктарды жаратат. Кыязы, каралып жаткан кылмыштын аталышын түзүүдө “жарандык башаламандыктар” терминин, ал эми тиешелүү мыйзам ченеминин диспозициясынын текстинде “топ” түшүнүгүн колдонуу артыкчылыктуу болмок [9, 9-15-бб.].

Адабияттарда массалык башаламандыктын коомдук коркунучунун жогорку деңгээли бир катар жагдайлар менен аныкталат деп белгиленет; баарынан мурда, тышкы көзөмөлгө алуу кыйын болгон адамдардын чоң массасынын бар экендигинин өзү, бул белгилүү бир региондо же алар жашаган аймакта олуттуу психологиялык чыңалууга алып келет.

Бийлик жана башкаруу органдарынын, транспорттун, коомдун жашоо-турмушун камсыз кылуучу башка чөйрөлөрдүн ишинин дезорганизациясы; үчүнчүдөн, коомдун жалпы экономикалык, саясий, социалдык жана психологиялык туруксуздугунун шарттарында өсүүгө жагымсыз тенденция менен коштолгон топ элдин катышуучуларынын жүрүм-турумунун стихиялык мүнөзүн белгилеп кетүү керек

Массалык башаламандыктар ар кандай кылмыш иштеринин өзгөчө конгломераты. А.Абдулмановдун изилдөөсүнүн негизинде, массалык башаламандыктардын жүрүшүндө кылмыштардын жыйырмадан ашык түрү [10, 43-б.] жасалышы мүмкүн, алар жалпы башаламандыктар үчүн жоопкерчиликти караган беренелердин жыйындысы менен же кылмыш-жаза кодексинин тиешелүү беренеси боюнча өз алдынча квалификацияланат (бийлик өкүлдөрүнө каршылык көрсөтүү, бейбаштык улуттук жана расалык тең укуктуулукту бузуу ж.б.).

Мыйзам чыгаруучу колдонгон “массалык башаламандык” термини көп адамдар тарабынан жасалган же башкача айтканда, топ эл тарабынан жасалган башаламандыкты билдирет деп ишенебиз. Бул термин массалык башаламандыктын кылмыш-жаза укуктук аспектилерин талдоодо юридикалык адабияттарда кеңири колдонулат, бирок көпчүлүктүн феномени боюнча изилдөө жүргүзүлгөн эмес. Массалык башаламандыктар, баарынан мурда, көпчүлүктүн (көптөгөн адамдардын) аракеттери менен байланыштуу экендиги, бул кылмыштын мүнөздүү белгиси экендиги, анализденген курамга карата колдонулганда, атайын адабияттарда дээрлик каралбай тургандыгы толугу менен баса белгиленет [11, 30-б.].

Талдоо көрсөткөндөй, КР жаңы Кылмыш-жаза кодексинин 278-беренеси боюнча кылмыш жоопкерчилигинин башталышынын негизги шарты “топ элдин” курамында коомдук коркунучтуу жосундарды жасоо болуп саналат, бирок Кыргызстандын мыйзам чыгаруучусу тарабынан да бул түшүнүк чечмелене элек, анын сандык жана сапаттык белгилери аныкталган эмес. Мындан тышкары, топ-эл деген түшүнүк кылмыш-жаза мыйзамында да, сот практикасында да ачылган эмес жана бул термин мыйзам чыгаруучу тарабынан такыр колдонулбайт, бирок ал бул ченемдин маанисинен келип чыгат. Ал эми социологияда азыр илимий адабиятта колдонулуп келе жаткан “топ эл” термини бекем орнотулган. Бул суроого 70-жылдардын башында, улуттук социалдык психология илиминин калыптанышы жүрүп жатканда кайрылышкан.

Массалык башаламандыктын ажырагыс элементи “топ эл” экенин эч ким талашпайт. Социологиялык көз караштан алганда, топ эл – бул “адамдардын массалык, түзүмдөлбөгөн, стихиялуу топтолушу” [12], бул алар элди кандайдыр бир фактордун таасири астында өзүнөн-өзү пайда болгон адамдардын уюшулбаган массасы катары карашат деп айтууга мүмкүндүк берет.

Мазмундук позициялардан элдин төмөнкү касиеттери маанилүү деп эсептелген мамилени колдойбуз бул: кандайдыр бир жалпы идеянын салыштырмалуу байланышы, бул элге белгилүү бир багыт берет, жаңы чакырыктарга тез жооп берүүгө жана алардын кызыгуусун оңой өзгөртүүгө мүмкүндүк берет; жалпысынан уюштуруу учурларынын болушун жокко чыгарбаган адамдарды чогултуунун стихиялык мүнөзү, бирок алар, эреже катары, бүтүндөй элге эмес, анын негизгилерине тиешелүү, ал аз болушу мүмкүн; адамдардын чоң массивин башкаруу кыйынга турат, бул анын жетекчилеринин көпчүлүктүн жүрүм-турумун башкара албай калышына алып келиши мүмкүн, демек, окуялардын стихиялуу өнүгүшү, балким, башында ойлогондон да ашып кетиши мүмкүн [13].

Аталган жагдайлар көпчүлүктүн “сапаттык” бел-

гисин гана аныктай алат, бул алардын коомдук коркунучтуулугун жогорулатат. Сөз болуп жаткан кылмышта эл пассивдүү боло албайт, жөн гана кызык же жөн гана көрүүчүлөрдүн чогулушу эмес [14, 226-230-бб.]. Ченемдин диспозициясында массалык башаламандыктар адамдардын тобу же бир нече адамдар тарабынан жасалаары көрсөтүлбөгөнүнө көңүл буруу керек. Бирок “алардын катышуучулары” деген сөздөрдүн айкалышы мыйзам чыгаруучу тарабынан бул кылмыш бир нече адам тарабынан жасалышы керек деп каралган.

Топ эл элди зордук-зомбулукка түртүп, таарынган адамдардын тобун агрессивдүү, кекчил чогулушка айлантат турган лидерди ээрчүүгө даяр. Экинчи жагынан, бир адам да өзүнүн сунушу, буйругу менен элди тынчтандырып, башка нукка бура алат. Паника маанайы эл жакындыкты жана коркунучту сезгенде пайда болот, анан эл күч менен жол ачып, алдындагыларды түртүп, шыпырып салат. Эмоционалдуулуктун жана коопсуздук сезиминин жогорулашы топ элди агрессияны көрсөтүүгө түртөт, ал тургай, адатта, токтоо мамиле кылынат.

Илимде кылмыштуулуктун себептик комплексин бөлүп көрсөтүшөт, анын астында бири-бири менен байланышкан жана бири-бирин шарттоочу терс социалдык кубулуштар, жалпы жаратылыш менен бириккен жана кылмыш жасоо үчүн жагымдуу шарттарды түзүүчү бир катар көрүнүштөр түшүнүлөт, андан тышкары, эң алсыз, аялуу зоналардын өзгөчө өзгөчөлүктөрү, алардын чегинде кылмыштарды жасоо үчүн жагымдуу шарттар пайда болот жана өнүгөт, аларга биринчи кезекте экономикалык жана саясий чөйрөлөрдө, коомдук мамилелер жана укуктук жөнгө салуу чөйрөсүндө криминогендик кубулуштар кирет [15].

Кылмыштуулукту аныктоо механизмдинде маанилүү ролду тышкы шарттар, социалдык көзөмөлдүн абалы, коомдук тартипти сактоо жана ар кандай объектилерде коомдук коопсуздукту камсыз кылуу, ошондой эле коомдук аң-сезимдин абалы, коомдук пикир жана зомбулук аракеттерине ар кандай социалдык топтордун реакциясы ойнойт.

Мындан айрым себептер бардык кылмыштарга мүнөздүү экени көрүнүп турат. Массалык башаламандыктар жөнүндө айтып жатып, жалпы республикадагы криминогендик абалга таасир этүүчү социалдык - экономикалык факторлорду эске алуу керек [15].

Биринчи кезекте абалды күчөтүүчү факторлордун маанилүү комплекси болуп өндүрүштүн төмөндөшү, бюджеттин тартыштыгынын көбөйүшү, калктын кирешелеринин азайышы, аны иш менен камсыз кылуу көйгөйлөрү саналат. Эң маанилүү дестабилизирүүчү фактор улуттар аралык мамилелер, калктын куралдануусунун жогорку деңгээли, качкындардын санынын көбөйүшү жана жакынкы чет өлкөлөрдөгү

чек аралардагы абалды курчуусу, экологиялык көйгөйлөр ж.б. [14, 226-230-бб.].

Элдердин бири-бирине болгон аймактык дооматтары курчуп баратат. Айрым улуттук түзүмдөрдүн экстремизми мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын саясатындагы каталарды күчөтүүдө.

Азыркы учурда экономикалык иштин криминалдык формаларын өнүктүрүүгө таасир эткен маанилүү принциптер болуп экономикалык мамилелердин субъекттеринин жүрүм-турумунун укукка каршы формалары саналат [16, 61-70-бб.].

Талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстанда ишкердик маданиятынын деңгээли өтө төмөн бойдон калууда жана мында ишкердик кылмыштуулуктун негизги себептеринин бири турат, ал олуттуу экономикалык пайда алуу, чарбалык иштин тигил же бул тыюу салынган түрлөрү менен алектенүүдөн алынган пайда менен өбөлгөлөнөт [16, 61-70 б.]. Анын негизинде экономиканын жана коомдун кризистик абалы кошумча мыйзамсыз пайда алуу үчүн ынгайлуу шарт болуп саналган ишкерлердин атынан экономикалык ишмердиктин субъекттеринин негизги кызыкчылыгы, умтулуусу турат.

Коомдун мүчөлөрүнүн дайыма көбөйүп жаткан муктаждыктары бул көрүнүш абдан нормалдуу көрүнүш, андан тышкары, алар анын андан ары өнүгүшү үчүн иш алып барышат, бирок ошол эле учурда алардын өсүшү дайыма эле оң кесепеттерге алып келбейт [16, 61-70-бб.].

Жогоруда көрсөтүлгөн көйгөйлөрдүн ичинен бир катар көйгөйлөр Кыргыз Республикасынын экономикалык, ал тургай улуттук коопсуздугуна коркунучтардын катарында атала тургандыгын белгилеп кетүү керек.

Кыргызстандагы мамилелердин криминалдашуусу негизинен республиканын социалдык-экономикалык чөйрөсүндөгү өтө оор кырдаал менен шартталган.

Массалык башаламандыктарды жасоодо аныктоочу ролду саясий мүнөздөгү факторлор да ойнойт. Болуп өткөн окуялар көрсөтүп тургандай, саясий туруксуздуктан улам өлкөнүн түштүгүндөгү социалдык-экономикалык кырдаал кескин начарлагандан улам этностор аралык мамилелер курчуду, бул өз кезегинде массалык өлтүрүүлөргө, бандиттик түзүмдөрдүн активдешүүсүнө, террордук актыларды жасоого, карапайым жарандардын турак жайларына кол салууга жана аларды талап-тоноого жана башкаларга алып келди.

Адабияттар:

1. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Расширенный уголовно-правовой анализ [Текст]: / Под общ. ред. В.В. Мозякова. – М.: Экзамен, 2002. – 863 с.
2. Князев В.В., Стефанишин С.С. Борьба с массовыми беспорядками за рубежом [Текст]: / В.В. Князев, С.С. Стефанишин. – М., 1992. – Ч. 1-2. – 460 с.

3. Григорьев В.Н., Никитин А.М. Проблемы расследования массовых беспорядков и иных актов дискриминации // Нормотворческая и правоприменительная техника в уголовном и уголовно-процессуальном праве. Сборник научных статей. - Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 2000. - С. 150-152.
4. Багмет А.М. Концепция уголовного преследования организаторов и участников массовых беспорядков, а также лиц, призывающих к массовым беспорядкам // Актуальные проблемы расследования преступлений: материалы Международной научно-практической конференции (Москва, 23 мая 2013 года). В 2-х частях. - М.: ООО "Буки Веди", 2013, Ч. 1. - С. 195-20.
5. Хохрин С.А. Массовые беспорядки, совершаемые осужденными в исправительных учреждениях: уголовно-правовой и криминологический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 - Рязань, 2011. - 204 с.
6. Арипов Э.А. Уголовная ответственность за массовые беспорядки (по материалам КР и РФ): автореф. дисс. канд. юрид. наук. - М., 2009. - С. 179.
7. Григорьев В.Н. Расследование массовых беспорядков в условиях чрезвычайного положения. - М., 1992. - С.5.
8. Князев В.В., Стефанишин С.С. Борьба с массовыми беспорядками за рубежом [Текст]: / В.В. Князев, С.С. Стефанишин. - М., 1992. - Ч. 1-2. - 460 с.
9. Исаева К.А. К вопросу об отдельных тенденциях и реформирования уголовно-процессуального законодательства в странах СНГ / К.А.Исаева, Н.Э. Абдукаримова, И.Н. Воронцова // Полицейская и следственная деятельность. - 2018. - № 2. - С. 9-15.
10. Абдульманов А.А. Уголовно-правовые средства борьбы с массовыми беспорядками [Текст]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Абдульманов А.А. - М., 1994. - 251 с.
11. Демидов Ю.Н. Массовые беспорядки: уголовно-правовой и криминологический аспекты. Учебное пособие [Текст]: / Ю.Н. Демидов. - М.: Изд. Акад. МВД России, 1994. - 84 с.
12. Учебный социологический словарь / Под ред. С.А. Кравченко. [Текст]: - М., 1999. - 386 с.
13. Курс уголовного права. В 5 томах [Текст]: / Под ред. Кузнецовой И.М., Тяжковой И.М., Борзенкова Г.Н., Комисарова В.С. - Т. 4. Особенная часть. - М., 2002. - 662 с.
14. Абдукаримова Н.Э. К вопросу о правовом обеспечении деятельности правоохранительных органов Кыргызской Республики на современном этапе / Н.Э. Абдукаримова // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. - 2020. - № 2(29). - С. 226-230.
15. Гирина Д.С. Особенности правоприменительной практики борьбы с коррупцией в современной России. Коррупция и лоббизм: правовая грань // Актуальные проблемы современного уголовного права и криминологии: Сборник научных трудов. / Д.С. Гирина. - Ставрополь, 2011. - С. 47-51
16. Исаева К.А. Основные факторы, детерминирующие совершение отдельных видов преступлений организованной преступностью в Кыргызской Республике / К.А. Исаева, Н.Э. Абдукаримова, С.А. Сейлханова // Юридические исследования. - 2018. - № 1. - С. 61-70.
17. Материалы уголовных дел № 1-43 ВС Кыргызской ССР от 11 сентября 1987 года и № 1-29 ВС Кыргызской ССР от 8 августа 1988 года.